

Elektronikus szakirodalmi publikációk könyvtári környezetben

A könyv az egyik legfontosabb információforrás. A gondolatok, a tudás és az értékek közvetítő eszközeként az emberi tevékenységek, érdeklődés és fejlődés alapvető eleme, amely lehetőséget teremt az ismeretek rögzítésére, közvetítésére. A könyv mint információforrás feltalálása nélkül a civilizáció jóval lassabban és nagyobb eredmények nélkül fejlődött volna.

Nem sok ember által alapított intézmény létezik olyan régóta a világon, mint a könyvtár. Az ember számára a könyvtárnak legalább akkora jelentősége van mint a könyvnek, a társadalmi fejlődés egyik fundamentumának. A könyvtárak szerepe a könyv technológiai előállításának változásaival sem csökkent.

A nyomtatott könyv máig a legkedveltebb és leggyakrabban használt információforrás, papír nélküli, elektronikus formájának forradalmi megjelenésével párhuzamosan. A tanulmány az elektronikus publikációk, az e-könyvek megjelenését elsősorban a külföldi szakirodalom szempontjából vizsgálja.

A szakirodalom iránt az általános jellegű és a szépirodalomhoz képest mennyiségileg kisebb igény jelentkezik, a társadalmi érdeklődés, a publikáló szerzők és az olvasók arányaival összhangban. Szakirodalmat kevesebb, speciális könyvkiadó jelentet meg, amelyek a szakirodalmi, akadémiai és tudományos könyvtári intézményhálózatba kerülnek, az irántuk való érdeklődés szűkebb réteget érint.

Az ilyen könyvtárakban a publikációk kihasználtsága árnyalt megközelítést igényel a különböző tudományterületeken; léteznek szélesebb és szűkebb érdeklődést vonzó szakterületek, de az érdeklődés mértéke, a használók száma alapján nem lehet minőségi és fontossági sorrendet felállítani.

A szlovák szakirodalmi érdeklődés a külföldi publikációk iránt a könyvtári gyűjteménybe kerülő címek szempontjából kiegyenlített. A külföldi szakiroda-

lom már a beszerzést megelőzően alapos válogatáson esik át. A szépirodalomhoz képest jelentős eltérés, hogy utóbbiak esetében a kiadók erős marketingtevékenységet folytatnak, meghatározó a szerző népszerűsége, az eladott példányszámok nem tükrözik a tartalmi minőséget.

Miben különbözik a külföldi szakirodalmi e-könyvek eladásának trendje a nyomtatott verziókéétól? A múlt század végi elektronikus termékek megjelenésével számos, főként külföldi könyvtár állt át az e-publikációkra. A könyvtárosok beszerzési tevékenységének szerepe csökkent, kisebb jelentőségű lett. Középpontba kerültek a mennyiségi szempontok, minél több információ, e-dokumentum kerüljön adott idő alatt a gyűjteménybe, a könyvtár profiljától és a használók igényeitől függetlenül. A korlátozott időkeretek miatt sokszor a jó e-könyvek nem tudtak kellő népszerűsége szert tenni, miközben a mennyiség óriásira növekedett. Az USA-ban néhány könyvtár extrém módon átállt az e-publikációkra és megszüntette hagyományos szolgáltatásait.

Napjainkban a figyelem a szakirodalmi e-publikációkkal kapcsolatban nemcsak a kiadók, hanem a közönség részéről is a kínált e-források valódi kihasználtsága felé fordult. A világméretű gazdasági válsággal összefüggésben számos könyvtár felülbírált az adatbázisok beszerzését, a magas árakat és az igényeket összevetve korlátozta ezeket, megállítva a korábban jellemző mennyiségi trendet.

Manapság új világtrend a könyvtárakban a hatékonyság, a célirányos beszerzési stratégia követése. Probléma azonban, hogy nem minden kiadó teszi az e-könyveit a könyvtárak számára is hozzáférhetővé, a nagy világméretű kiadók között pedig sokan máig nem rendelkeznek olyan platformmal, amelyen keresztül az általuk kiadott e-címeket elérhetővé tehetnék.

Jelentős változás, valamint a mennyiségi szemlélet visszaszorulását jelzi, hogy a kiadók kínálatában a

nagyszámú, akár 5000 – részben vagy főként nem releváns – címet tartalmazó adatbázisokat felváltották a kisebb, akár csupán 25 címből álló csomagok, amelyek mindemellett korszerű kereső-rendszerekkel egészülnek ki.

A kiadók elkezdtek a könyvtárak szolgáltatásaihoz alkalmazkodni, reális választási lehetőséget kínálva az e-könyvek és a nyomtatott könyvek, a kisebb és nagyobb kollektívák között. A kiadók és a könyvtárak elvárásai folyamatosan közelítenek egymáshoz, lehetővé téve az arányos beszerzési politikát, amelyben mennyiségi szempontok helyett a minőség kerül előtérbe. Elkerülik ezzel a könyvtárak a korábbi nagy adatbázis-csomagok megvásárlási kényszerét, amelyek esetenként elavult vagy a szükségesnél szélesebb szakterületi anyagot kínáltak „kedvező áron”.

A szakirodalmi e-címek kiadása a kiadók szempontjából diverzifikált üzletpolitikát és többféle formát kívánt meg. A nyomtatott kiadási árak több mindentől függenek: a publikáció példányszámától, méretétől és tartalmától, illetve egyéb, a nyomdaköltséget befolyásoló tényezőtől; a szerzőtől; a szellemi tulajdontól; az adótól és egyéb pénzügyi terhektől.

Hogyan alakul az e-publikációk árképzési politikája? Ehhez kapcsolódik a „szimultán elérés” fogalma, amely a publikációhoz való egyidejű, több személy általi, különböző helyekről történő hozzáférést rejti magában. A szakirodalmi e-címek könyvtári elérésének árpolitikája a szimultán felhasználás által válik összetetté. Ahhoz, hogy ezt megértsük, szükséges mindenekelőtt tisztában lennünk az FTE jelentésével.

Az *FTE (Full-Time Equivalent)* rövidítés a hallgatók, intézményi alkalmazottak, a könyvtár használóinak, olvasóinak számát jelenti. Ettől a számtól függ az e-címek, adatbázisok ára. A hozzáférés többféle lehet:

- FTE-től független – bármennyi a használók száma, az ár azonos, valamennyi használó egyidejűleg dolgozhat ugyanazzal a címmel,
- FTE-től függő – az e-termék ára függ a használók számától, egy cím ára alacsonyabb, mint az előző esetben, de egyszerre csak korlátozott számú felhasználó férhet hozzá ugyanahhoz a címhez. Az e-publikációk beszerzése során a könyvtárak az alábbi hozzáférési módok közül választhatnak:
- „Állandó elérés” – egyszeri fizetés mellett a könyvtár és a kiadó olyan licencmegállapodást köt, amely lehetővé teszi az e-források korlátlan ideig történő elérését. A könyvtár dönthet, hogy

milyen időközönként él az adatbázis-frissítés/bővítés lehetőségével.

- „Éves előfizetés” – lehetőséget biztosít a könyvtárnak egy évre az e-források megvásárlására.
- „Rugalmas előfizetés” – lízingelven működik, a könyvtár minden évben előfizet és bizonyos idő után (pl. 3 év) állandó hozzáférési jogot szerez.
- „Kreditrendszer” – e modell esetén speciális, előfizetésen alapuló, igény szerinti elérést biztosítanak az „amennyit használ, annyit fizet” elv alapján. A könyvtárak számára kínált e-termékek árát a fentiekén kívül más szempontok is befolyásolhatják: a korábbi, tartalmában rövidebb kiadásváltozatnak az állományban való megléte például csökkentheti az árat. A kiadó által ajánlott (nem a könyvtár által válogatott) kollektívák esetén többnyire kedvezményes árat biztosítanak. Az e-könyvek technológiai támogatottsága (pl. statisztikai jelentés, MARC-rekord szolgáltatása) is befolyásolja az árakat. Megjegyzendő továbbá, hogy az árak nem kis mértékben függenek a nemzetközi forgalmazóktól.

Hogyan kerülhetnek e-könyvek a könyvtárakba? Az elektronikus kiadványok gyarapításakor a megfelelő tartalom és hozzáférési mód kiválasztása mellett fontos szempont a kereshetőség és a felhasználóbarátság. Fontos különbséget tenni az e-könyvek forgalmazása vonatkozásában a végfelhasználó és a könyvtár között, az utóbbiak számára kínált lehetőségek ugyanis mind technológiai, mind jogi értelemben eltérőek. Ilyen tekintetben van jelentősége a digitális jogkezelés eszközeinek.

A *DRM (Digital Right Management)* célja a szerzői jogok védelmének biztosítása. Megakadályozza az illetéktelen sokszorozást és terjesztést, védi a szellemi tulajdont, a szerző és a kiadó jogait.

Hogyan működik a DRM? Ha a vásárló közvetlenül a kiadótól vesz e-címet, a következő szabályok vonatkoznak rá:

- csak meghatározott számú számítógépre töltheti le (rendszerint 6),
- meghatározott időn belül (pl. 14 nap) le kell töltenie,
- nem továbbíthatja másik számítógépre,
- nem kölcsönözheti, nem árulhatja, nem adhatja tovább más olvasónak,
- nem másolhatja az e-könyv tartalmát,
- nem másolhat és helyezhet át más tartalmakba 15 oldalnál nagyobb szöveget évente,
- nem másolhatja a grafikonokat, képeket, művészi ábrákat,
- nem tehet bejegyzéseket az e-könyvbe.

Az e-könyvek intézményi, könyvtári használata esetén a könyvtár az árban megfizeti a kölcsönzési jogot, amelyet használói számára vásárol meg.

A könyvtár nem azért veszi meg az e-könyvet, hogy állományba vegye és a szerverén tárolja, az e-könyv olyan PDF/HTML fájl, amely elveszti a jelentőségét, ha nem társul hatékony keresőrendszerrel. Azok a vélemények, hogy az e-könyv általánosságban nem az archiválást és a kiadványok hosszú távú megőrzését célzó gyűjtemények építését szolgálja, már csupán a technológia gyors változása miatt is megalapozottak.

A könyvtár az e-könyv megvásárlásával többet kap, mint csupán a tartalmat. A kiadó felelősséget vállal az általa kínált kiadvány aktualizálásáért. Licencszerződésben szabályozzák, hogy a megvásárolt e-címek mennyi időre kerülnek a könyvtár tulajdonába. Az elektronikus szakkönyvcsomagok gyakorlatilag a kiadó/szolgáltató szerveréről érhetőek el, és különböző szintű keresőrendszerekkel egészülnek ki, esetenként szakértői vagy súlyozott keresési lehetőségeket, integrált szótárakat stb. kínálva. A keresők működése az e-könyvekhez kapcsolódó metaadatokon alapul.

A használók a könyvtári e-könyvekhez a kiadók és a könyvtárak között kötött licencszerződés alapján jutnak hozzá. Fontos különbség, hogy a használók a könyvtári e-könyvekhez nagyobb jogosultságokat kapnak, mint ha egyénileg, közvetlenül veszik meg a kiadótól.

A regisztrált könyvtárhasználó, beiratkozott olvasó a könyvtári e-könyvet letöltheti, keresést folytathat rajta, másolhatja, számítógépére helyezheti, e-mailben elküldheti saját vagy más címére, nyomtathatja. Az olvasó saját személyes céljaira, tudományos-kutatási, oktatási, tanulási céllal vagy belső terjesztésre is használhatja az e-könyvet. Harmadik fél számára nyomtatott formában vagy elektronikus formában személyes felhasználás céljából közvetítheti, oktatási vagy tudományos kutatási tevékenység keretében. Nem használhatja rendszeres kereskedelmi célú tevékenységre vagy terjesztésre. Az olvasó a cikkek részeit, az ábrákat, grafikonokat és más anyagokat, saját publikációs tevékenységében tudományos-kutatási vagy oktatási céllal fölhasználhatja.

Az intézményi hozzáférést néhány hitelesítő eszköz alkalmazása biztosíthatja, amelyek közül a könyvtárak válogathatnak: IP-címhez kötött szolgáltatás esetén az információk egy konkrét könyv-

tár, egyetem intézményi IP-címén keresztül, a rendelkezésre álló számítógépeken érhetőek el. Az azonosító/jelszó alapú hozzáféréssel különböző helyről csatlakozó használók vagy különböző IP-címmel rendelkező intézmények juthatnak hozzáféréshez. URL címes hitelesítés esetén a könyvtár weblapján keresztül bárki hozzáférhet az e-publikációkhoz, aki rendelkezik a szolgáltatás igénybevételéhez szükséges azonosítóval és jelszóval. A távoli elérés és proxyszerver fizikai jelenlét nélkül biztosítja az otthonról történő munkát. Az URL, azonosító/jelszószerzés a legkomfortosabb felhasználói igényeknek felel meg. A proxyszerver kapcsolatot biztosít több számítógép között, melylyel távolról bejelentkezhetnek a könyvtár belső hálózatába és elérhetik az információkat.

A felhasználók kiszolgálásához a kiadók további könyvtári szolgáltatásokat biztosíthatnak, ilyen a MARC rekord. A MARC a bibliográfiai tételek nemzetközi szabványos digitális formátuma. Az e-könyvekhez kapcsolódó MARC szolgáltatás a könyvtárak számára többnyire ingyenes.

Egy másik hasonló szolgáltatás a használói statisztikák készítése, amely a könyvtárak számára azért fontos, mert ezek segítségével tudják megítélni beszerzéseik indokoltságát.

Az idézetek, hivatkozások exportálása a tudományos kutatómunka számára elengedhetetlen eszköz. A hivatkozások kívánt formára hozását külső programok teszik lehetővé, automatizált módon.

Az elektronikus kiadványok a nyomtatott publikációk alternatív lehetőségét biztosítják jelenleg és a jövőben is. Jelentőségük, funkcióik, elérhetőségük, kiegészítő szolgáltatásaik, használói komfortjuk miatt egyre inkább a nyomtatott formák konkurenseivé válnak. Az elektronikus publikációk világa folyamatosan változik, a minőségi szempontok a mennyiségi szempontok elé kerültek, az egyes tartalmak és a kapcsolódó technológiai támogatások közötti választás, a próbaverziók tesztelésének lehetősége a könyvtárak számára biztosítja a szisztematikus és költséghatékony beszerzést.

/GROSS, Jozef: Odborné elektronické publikácie v prostredí knižníc. Funkcionalita, prínos, nové trendy. = I tlib, 3. sz. 2012. p. 5–10./

(Prókai Margit)